

Charles Taylor'ın Eylem Felsefesi Bağlamında Muhammed İqbal'in Eylem Teorisinin İnşası

The Construction of Muhammad Iqbal's Theory of Action in the Context of Charles Taylor's Philosophy of Action

SEVCAN ÖZTÜRK

Social Sciences University of Ankara

Received: 23.02.2018 | Accepted: 09.06.2018

Abstract: This article provides an analysis of Muhammad Iqbal's views on the notion of action in the context and light of Charles Taylor's philosophy of action and attempts at constructing Iqbal's own theory of action. Despite the fact that the Notion of action is one of the central issues of Iqbal's philosophy, the literature on Iqbal lacks in the studies dealing with this notion in a philosophical context. The notion of action has also become one of the popular topics of modern philosophy since the second half of the twentieth century. However, current discussions in this field present a narrow understanding of the term by ignoring non-western philosophers' contribution to the field. Therefore, it is aimed at this study to contribute to the literature in three fields: to the literature of contemporary philosophy of action by highlighting the views of a Muslim philosopher on the notion of action, to the literature on Iqbal by examining one of his central concepts that deserves to be taken more seriously in a philosophical context, and finally to comparative philosophical studies by comparing the views of these two philosophers who have never been brought together in a study, and by developing a dialogue between them.

Keywords: Philosophy of action, contemporary Islamic Thought, Muhammad Iqbal, Charles Taylor, action.

© Öztürk, S. (2018). Charles Taylor'ın Eylem Felsefesi Bağlamında Muhammed İqbal'in Eylem Teorisinin İnşası. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 8 (i), 395-411.

Giriş

Bir yazısında Charles Taylor, “İkbal’i yeniden okumalıyız” der. Taylor’a göre İkbal’i yeniden okumalıyız çünkü Batı, Doğu ve Müslüman aklını bu “fevkalade adam” kendi düşüncesinde bir araya getirmiştir. “Karşılıklı güvensizliğin” diyalog kurmayı güçleştirdiği ve kendimizi başka bir geleneğin referanslarını kullanarak tanımlamanın neredeyse imkansız hale geldiği bir dönemde İkbal bir üst akıl olarak kendini göstermekte olduğunu iddia eder. Çünkü İkbal, Taylor’a göre, bu “şüphe ve öfke atmosferi” içinde bütün taassup kalıplarını aşır tüm insanlığa seslenir. İşte bu yüzden de İkbal’i “yeniden işitmemiz” gerekir (Taylor, 2011: xi-xii).

Taylor’ın da vurguladığı gibi İkbal’in düşüncesinin karakteristik özelliklerinden biri de onun İslam referanslı düşünmekle beraber hiçbir kimlikli sınır tanımadan felsefi düşünceyi bir bütün olarak ele almasının yanında felsefesini tüm insanlığa hitaben sunmuş olmasıdır. Batı felsefesinin meselelerini hem modern felsefi çerçevede hem de İslam’ın genel prensipleri bağlamında ele alarak kendi felsefi yaklaşımını ortaya koyar. Onun bu karakteristik metodunun en belirgin şekilde görüldüğü alanlardan biri “eylem” kavramına dair tartışmasıdır. Çağdaş felsefenin son dönemde ilgi gören tartışma alanlarından birini oluşturan “eylem” kavramı aynı zamanda İkbal’in felsefesinin merkezi meselelerinden biridir. Eylem kavramı yalnızca modern dönemde değil, düşünce tarihi boyunca felsefenin tartışma konularından biri olagelmıştır. Fakat eylemin müstakil bir felsefi faaliyet alanı haline gelmesi yirminci yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır. Eylem felsefesinin müstakil bir alan olarak ortaya çıkması Wittgenstein’in *Felsefi Soruşturmalar* başlıklı eserinde istemli eylemler üzerine olan tartışmasıyla hız kazanmıştır (Wittgenstein, 2014: 177-179) ve literatüre bakıldığında bilhassa 1980 ve 1990’lı yıllardan itibaren “eylem felsefesi” ifadesini içeren başlıklı eserlerde sayıca artış olduğu gözle çarpmaktadır.¹

Çağdaş eylem felsefesinin tartışmalarının sınıflandırılması üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. Fakat dikkatlice incelendiğinde, bu alanın en özet şekliyle, üç ana mesele üzerine inşa edilmiş görüşlerden oluştuğu görülmektedir. Birinci grup tartışmaları, eylemin ne olduğu, nasıl açıkla-

¹ Çağdaş eylem felsefesi üzerine ayrıntılı tarihsel bilgi için bkz. Wilson and Shpall, 2006.

nacağı, diğer olaylarla ilişkisine dair eylem teorisi kapsamında ele alınabilecek farklı görüşler meydana getirmektedir. İkinci grup, eylemin niyet, gaye, amaç gibi kavramlarla ilişkisini ele alan tartışmalardan meydana gelir. Üçüncü grup ise, bu iki grup tartışmanın kaçınılmaz olarak doğurduğu, eylemi gerçekleştiren failin (*agent*) niteliğine ilişkin irade, sorumluluk, özgürlük gibi kavramları da içeren tartışmalardan oluşur.

Eylem felsefesi alanında ortaya konmuş eserlerin büyük çoğunluğunu modern dönem filozoflarının eylem kavramı hakkındaki görüşlerini inceleyen çalışmalar meydana getirmekle beraber kayda değer bir bölümünü de araştırmacıların bu kavram üzerine kendi geliştirdikleri teorileri sunan çalışmalar oluşturmaktadır. Bu eserleri daha detaylı incelemek bu makalenin sınırları içinde mümkün olmamakla beraber, bu makalenin ortaya çıkmasında önemli rol oynayan *A Companion to the Philosophy of Action* isimli çalışmaya değinmek gerekmektedir. 2010 yılında basılmış bu çalışmanın eylem felsefesi alanında bugüne kadar yapılan çalışmalar içerisinde en kapsamlı çalışma olarak nitelendirilebilir. Dört bölümden oluşan eserin ilk üç bölümünü biraz önce bahsi geçen tartışma alanları çerçevesindeki görüşleri içeren makaleler oluşturmaktadır. “Önemli Kişiler” başlığı taşıyan son bölümü ise Aristo’dan itibaren Hintli filozoflar da dahil olmak üzere çok sayıda filozofun modern bağlamda olsun ya da olmasın eylem kavramına ilişkin görüşlerine ayrı başlıklar altında yer vermektedir (O’Connor & Sandis, 2010: 417-621). Fakat düşünce tarihinin hiçbir döneminden hiçbir Müslüman filozofun görüşüne yer vermemiş olması dikkat çekmektedir. Eylem felsefesi alanındaki literatüre geneliyle bakıldığında da, diğer birçok felsefi meselede olduğu gibi, tartışmaların yalnızca batı düşüncesi ekseninde sürdürüldüğü ve bunun dışındaki geleneklerin neredeyse hiç dikkate alınmadığı göze çarpmaktadır. Bu da gerek bahsi geçen çalışmanın gerekse bütünüyle eylem felsefesinin içerdiği bir boşluğa işaret etmektedir. Çünkü yüzeysel bir düşünce tarihi okuması bile göstermektedir ki eylem konusu gerek ahlak felsefesi bağlamında gerekse metafizik bağlamda Müslüman filozofların tartışmalarının merkezinde olan konulardan biri olagelmıştır. Bu anlamda eylem felsefesine katkı sağlayabilecek nitelikte görüşler de ortaya konmuştur. Bunlardan biri ve belki de çağdaş eylem felsefesi açısından en mühimi eylem üzerine tartışmalarını bu felsefi alan çerçevesinde ortaya koyan Muhammed İkbal’dir.

İkbal eylem kavramını hem modern batı felsefesinin ele aldığı çerçevede ele alır, hem de bu kavramı kendi felsefesinin temel taşı olan benliğin gelişimi ile ilişkilendirerek kendi eylem teorisini kurar. İkbal'in bu kavrama atfettiği önem İkbal üzerine çalışan araştırmacıların dikkatini çekmiş hatta onun felsefesi bir "eylem felsefesi" olarak bile nitelendirilmiştir (Riffat Hassan, 2015: 4). Fakat maalesef İkbal'in düşüncesinde bu kadar önemli bir yer tutan eylem kavramı yeterince ilgi görmemiş olacak ki onun eylem kavramını ayrıntılı olarak inceleyen müstakil bir çalışma yok denecek kadar azdır.

Bu çalışmada İkbal'in eylem felsefesi ya da eylem teorisi Taylor'ın eylem felsefesi bağlamında ele alınacaktır. Bunun sebebi ise iki yönlüdür. Birincisi, Taylor eylem konusundaki görüşlerini biraz önce bahsi geçen üç ana tartışma alanından birincisi olan eylemin mahiyeti ve açıklanması üzerine yapılmış tartışmaları genel olarak tarihi gelişimi içerisinde incelemiş ve bunun yanında kendi felsefi yaklaşımını da sistemli bir şekilde ortaya koymuştur. Bu da İkbal'e eylem felsefesi açısından yaklaşırken bir başlangıç noktası olarak oldukça elverişli bir zemin sunmaktadır. İkincisi ise Taylor'ın daha sistemli olmakla beraber İkbal'in görüşlerine paralel görüşler ortaya koymuş olması ve böylece karşılaştırma yapmaya imkan tanınmasıdır. Dolayısıyla, bu çalışmanın üç amacı bulunduğu söylenebilir. Birincisi, çağdaş felsefenin ilgi gören tartışma alanlarından biri olan eylem felsefesinin meselelerinin İslam dünyasındaki yansımaları bir Müslüman filozoftan yola çıkarak ortaya koymak suretiyle bir boşluğun doldurulmasına katkıda bulunmaktır. İkincisi, felsefesinin merkezinde bulunmasına rağmen yeterince ilgi görmemiş bir kavram olarak eylem kavramını felsefi olarak incelemek, İkbalci bir eylem teorisi kurmak ve İkbal çalışmalarında bulunan bir boşluğun doldurulmasına katkıda bulunmaktır. Üçüncüsü de, daha önce müstakil bir çalışmada bir arada ele alınmamış iki filozofun görüşlerini karşılaştırmalı olarak incelemek ve böylece, Taylor'ın en başta aktarılan yorumuyla, karşılıklı güvensizliğin diyalog kurmayı güçleştirdiği ve başka bir geleneğin referanslarını kullanarak kendini anlamaya çalışmanın imkansızlaşmaya başladığı bir çağda iki farklı geleneğe mensup bu düşünürler arasında hem diyalog kurmayı, hem de birini diğerinden referansla anlamayı amaçlamaktadır.

1. Charles Taylor'ın Eylem Felsefesi

Taylor'ın eylem kavramının tanımı ve açıklanmasına ilişkin yaklaşımları incelenirken bu konudaki görüşlerini açık şekilde ortaya koyduğu iki eseri öne çıkmaktadır. Birincisi 1964 yılında ilk kez yayınlanan *The Explanation of Behaviour* isimli kitabı ve ikincisi de 1983 yılında ilk kez *Hegel's Philosophy of Action* isimli çalışma içinde basılan meşhur "Hegel and the Philosophy of Action" başlıklı makalesidir.² Bu makalesinde Taylor, eylemin tanımlanması ve açıklanmasına ilişkin soruların yirminci yüzyılın meselesi olduğunu vurgular ve bu alandaki tartışmaların iki ana akım çerçevesinde sürdürüldüğünü ifade eder. Bu akımlardan birincisi, eylemi, kendisini meydana getiren sebebin türü açısından açıklayan ve düalist Kartezyen düşünce ile paralellik gösteren yaklaşım biçiminden oluşur. Bu bakış açısı, eylemi diğer hareket türlerinden bir "zihni arka plan" içerme bakımından ayırır ve olay ile zihni arka plan arasında ontolojik olarak bir ayrışma olduğu üzerine kuruludur. İkinci grup görüş ise eylem ile diğer hareket formları arasında niteliksel bir ayrım olduğu fikrini öne çıkarır. Bu niteliksel ayrım eylemin bir "gaye" (*purpose*) tarafından yönlendirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Eylemler onları ortaya çıkaran gaye içinde yer alırlar. Dolayısıyla eylem ile amaç arasında ontolojik bir ayrım yapmak, bu yaklaşıma göre, mümkün değildir (Taylor, 2010: 23).

Taylor'ın eylem teorisi hakkındaki daha detayları görüşleri onun *The Explanation of Behaviour* isimli kitabında yer almaktadır. Taylor, bu çalışmasında makalesinde olduğu gibi ilk iş olarak doğadaki hareketin açıklanmasındaki yaklaşımlardan yola çıkar. Burada Taylor iki hakim görüşün farklılığına dikkat çeker. Birincisi, insan ve hayvan gibi canlı varlıklara ait olan hareket ve bunun dışındaki varlıkların hareketi arasında ayrım gözetmeyen mekanik yaklaşım ve ikincisi, insan ve hayvan hareketinin "gayeli" (*purposive*) olmak açısından diğer varlıkların hareketinden ayrıldığını savunan görüştür (Taylor, 1964: 3-5). Taylor'ın esas ilgi odağının mekanik yaklaşımın prensiplerinden ziyade, gaye açısından hareketi açıklamayı esas alan yaklaşım olduğu, tartışmasını bu yaklaşım üzerine inşa etmesinde açıkça görülmektedir. Peki, insan ve hayvana ait davranışların "gayeli" olması ne anlama gelmektedir? Taylor bu sorunun bütün filozofların hem-

² Bu çalışmada Taylor'ın makalesinin 2010 yılında *Hegel on Action* başlıklı eserde tekrar basılmış versiyonu kullanılacaktır.

fikir olduğu bir cevabının olmadığını özellikle ifade eder (Taylor, 1964: 5). Kendisi bu soruyu, insan ve hayvan gibi canlı varlıkların hareketlerinin doğurdukları sonuç odaklı olarak açıklanması gerektiği fikrinden hareketle cevaplamaya çalışır. Daha açık bir ifadeyle, şayet bir davranış ya da olay meydana geliyor ise bu kendilerinden doğacak olan sonuçtan dolayı meydana geliyor demektir. İşte bu da “gaye” kavramı ile ifade edilmek istenendir. Yani, eylem sadece gaye açısından açıklanabilir ve bir davranış eylem olarak nitelendirilebilmek için onun gayeli olup olmamasına bakılır (Taylor, 1964: 10). Bir davranış gaye açısından açıklamak aynı zamanda onu hedef ya da amaçlanan sonuç açısından da açıklamak anlamına gelir (Taylor, 1964: 5-6). Gayelik unsurunu, meydana gelmiş bir netice ya da son için bir olaya ihtiyaç duyulmasının onun meydana gelmesi için gerekli şart olduğu fikrini ifade eder. Yani ortada gerçekleşmiş bir netice var ise, o ancak bir gayenin varlığından dolayı ve gerçekleşmesi için gereken diğer olayların vuku bulması aracılığıyla gerçekleşmiş demektir. Dolayısıyla gaye eylemin ayrılmaz parçasıdır. Buraya kadar, hareketin gaye açısından açıklanması bir eylemin gerçekleşmesi için ihtiyaç duyulan davranışın ortaya konması gerekmesi bakımından teleolojik türden bir açıklamayı içermektedir (Taylor, 1964: 26). Bu noktada belirtmek gerekir ki, Taylor her ne kadar başlangıçta insan ve hayvan davranışının gaye ile açıklanması üzerinde dursa da daha sonra yalnızca insan davranışını etrafında tartışmasını sürdürür. Fakat bu ayrımın nereden kaynaklandığına dair *The Explanation of Behaviour*'da net bir açıklama yapmaz. Bu da okuyucunun zihninde belirsizliğe yol açmaktadır. Fakat bu çalışmadan daha sonra kaleme aldığı “Hegel and the Philosophy of Action” başlıklı makalesinde daha önceki çalışmasında yol açtığı belirsizliğe ışık tutar. İnsan davranışının hayvan davranışından şuur seviyesi olarak farklılık gösterdiğini ve hayvan davranışına nispetle “daha farklı ve daha güçlü anlamda” bir hedefe yönelme özelliği olduğunu yazar (Taylor, 2010: 29).

Taylor'a göre bir davranışın eylem olarak nitelendirilebilmesi için yalnızca bir gaye içermesi yeterli değildir. Davranışın aynı zamanda bir hedefe (*goal*) yönelik olması da gerekir. Diğer bir deyişle Taylor genel anlamda eylem fikrinin bir hedefe ya da sona yönelik olma durumunu içerdiğini ifade eder (Taylor, 1964: 27). Fakat bir eylemin bir hedefe yönelmiş olması aslında oldukça geniş bir anlam ihtiva eder ve “hedef” kav-

ramı eylemin tanımlanmasında, Taylor'a göre, yeterince kapsamlı bir kavram değildir. Bu yüzden "kriter" kavramını tartışmasına dahil eder. Bir hedefe yönelik davranış, Taylor'a göre, iki kritere atıfla anlaşılabilir. Birinci kriter, davranış neticesinde bir sonuç meydana gelmesidir. İkinci kriter ise, meydana gelen sonucun ya da neticenin davranışı ortaya koyan fail tarafından amaçlanmış son ile yani elde etmek istediği hedef ile aynı olması anlamına gelir (Taylor, 1964: 27-29). İşte bir eylemin bir hedefe yönelik olarak gerçekleştirilmiş olması en kapsamlı haliyle bu şekilde tanımlanabilir. Aynı zamanda bir davranışın eylem olarak ya da Taylor'ın kullandığı diğer bir tabirle söylenecek olursa "güçlü anlamda eylem" (*action in the strong sense*) olarak nitelendirilebilmesi bu iki kriterin sağlanıp sağlanmamasına bağlıdır (Taylor, 1964: 29). Taylor'a göre *eylem* ile *eylemsizlik* arasındaki fark, neticeye ilişkin uygun amacın mevcudiyetinin yanı sıra, bu gayenin bu davranışın ortaya çıkmasında rol oynayıp oynamamasında da yatar (Taylor, 1964: 33). Burada Taylor'ı daha iyi anlamak için bir örnek ile hareket etmek daha uygun olacaktır. A şehirden B şehrine gitmek üzere yola çıkmış bir kimsenin henüz B şehrine ulaşmadan A şehrinde bir şey unuttuğunu fark ettiğini ve geri dönmek zorunda kaldığını varsayalım. Bu kimse daha sonra vaktin geç olması, arabasının arızalanması gibi herhangi bir sebepten ötürü B şehrine gitmekten vazgeçerse ortada bir eylemin varlığından söz edilebilir mi? Bu kimse şüphesiz ki B şehrine doğru yola çıkma davranışı ile B şehrine ulaşmak şeklinde bir gayesi ve hedefi olduğunu sergilemektedir. Fakat bu gayenin yönelik olduğu netice elde edilememiş, kriterler sağlanamamış, dolayısıyla da Taylor'a göre ortada eylem olarak nitelendirilebilecek bir davranış bulunmamaktadır. Burada bir takım başka sorular da gündeme gelebilir. Her ne kadar en başta niyetlenen B şehrine ulaşma eylemi gerçekleştirilmemiş olsa da, buraya gitmek üzere yola çıkılması (mesela yürümek ya da araba kullanmak gibi davranışların meydana gelmesi) eylem olarak nitelendirilebilir mi? Bu kişinin nihai amacına ulaşmamış olması onun diğer bütün davranışlarını geçersiz kılar mı? Taylor bu türden durumların mümkün olduğunun farkındadır. Örnek olarak dans etmek davranışını inceler. Bir kimse hem dans edip hem geçimini bu şekilde sağlıyor olabilir, dans etmek için özel kıyafetini giyiyor olabilir. Tüm bunlar ayrı ayrı davranışlar olmakla beraber asıl amaçlanan hedefler olmadıkları sürece yeterince anlam ifade etmemektedirler (Taylor,

lor, 1964: 28). Fakat baştaki örneğe dönülecek olursa, burada bir eylemin gerçekleştiğinden bahsedemsek de B şehrine gitme teşebbüsünden söz edilebilir. Çünkü Taylor'a göre gayeli bir davranış eylem niteliği kazanmamış olsa bile ortada bir teşebbüsün varlığından söz etmek mümkündür (Taylor, 1964: 29). Bu anlamda yola çıkmak, yürümek ya da araba kullanmak yalnızca B şehrine gitme teşebbüsü olarak anlam ifade etmektedirler. Asıl hedeflenen sonuç olmadıkları için eylem olarak nitelendirilemezler.

Taylor'ın eylem üzerine ortaya koyduğu bakış açısı birçok noktadan eleştiriye açıktır ve eleştirilmiştir de.³ Mesela kaza ile gerçekleşmiş davranışlar üzerinde yeterince durmamış olması ya da bir hedefe yönelik eylemin gerçekleşmesi için gereken diğer eylemleri ana gaye olmadığı için eylem sınıfında değerlendirmemiş olması felsefi açıdan problemleri görülebilir. Onun yaklaşımının bu gibi açılardan eleştirisi ayrı bir çalışmada ele alınmayı gerektirmektedir ve bu çalışmanın sınırları buna elverişli değildir. Burada amaç Taylor'ın eylem teorisini tanımlamak ve İktal'i anlamak için başlangıç noktası olarak elverişli yönlerini öne çıkarmaktır. Sonuç olarak, buraya kadar özetlemek gerekirse, Taylor'a göre insan ve hayvan davranışını mekanizmin ve pür nedenselliğin ilkelerinden yola çıkarak açıklamak mümkün değildir. Çünkü canlı davranış gayeli olması bakımından diğer olaylardan niteliksel olarak ayrılır. Taylor'ın eylemin tanımlamasında niyet ve bu niyetle uyum halinde olan sonuç odaklı düşündüğü açıkça görülür. Bir davranışın eylem olarak nitelendirilmesi Taylor'ın birinci ve ikinci kriter adını verdiği kriterlerin aynı anda gerçekleşmiş olmasına bağlıdır. Yani ortada meydana gelen bir olay, bir davranış olmalı ve meydana gelen bu davranış bunu gerçekleştiren failin gayesine uygun biçimde gerçekleşmiş olmalıdır. Bir eylemin gerçekleşmesi için meydana gelen diğer davranışlar, eylemi gerçekleştiren failin asıl ve nihai gayesi olmadığı müddetçe eylem niteliği taşımazlar. Şimdi buraya kadar ortaya konulan bilgiler ışığında İktal'in eylem kavramını tanımlama ve açıklamasına geçilebilir.

2. Muhammed İktal'in Eylem Teorisi

Giriş bölümünde de dikkat çekildiği gibi Muhammed İktal'in eylem kavramına olan vurgusu, onun felsefesinin anlaşılması açısından bu kavra-

³ Taylor'ın *The Explanation of Behaviour* çalışması üzerine yapılmış detaylı bir eleştiri için bkz. Sher, 1975: 27-38.

mın incelenmesini gerekli kılmaktadır. İktbal'in eylem teorisini formüle etmenin en temel gerekçesi onun eylemi, felsefesinin merkezi problemi olan benliğin (*self*), egonun, nefsin (*soul*) veya karakterin (*personality*) geliştirilmesi idealinin şartı olarak sunmasıdır. İktbal eylem kavramının benlik ile olan ilişkisine İslam'ın vadettiği ölümsüzlük fikrinden yola çıkarak ulaşır. Ona göre ölümsüzlük insana tanınmış bir hak değildir; aksine, insanın ancak çaba karşılığında elde edebildiği bir kazanımdır ve insan yalnızca *sürekli gelişen bir ego* olarak ölümsüzlüğü elde edebilir (İktbal, 2014: 154). Bu iddiasının hemen akabinde “Peki nefsi [egoyu] nasıl geliştirmek ve bozulmadan korumak gerekir?” sorusuna verdiği “eylem ile” cevabıyla eylem kavramını felsefesinin merkezine yerleştirir (İktbal, 2014: 154). Bu da eylem felsefesinin temel sorularından biri olan “eylem nedir?” ve “nasıl açıklanır?” soruları ile İktbal'i muhatap tutar. İktbal, bu soruların cevabını net bir şekilde okuyucusuna sunmaz. Diğer bir deyişle, bir davranışın eylem olması için gereken koşullar ve onu diğer olaylardan ayıran unsurlar hakkında Taylor'ın yaptığı şekilde kesin ve net çizgiler çizmez. Dolayısıyla İktbal'in eylem teorisini formüle etmek ancak ortaya koyduğu ipuçlarından yola çıkarak mümkündür. Bunun için de öncelikle Taylor'ın hem önceki bölümde bahsi geçen “Hegel and the Philosophy of Action” başlıklı makalesinde hem de *The Explanation of Behaviour* adlı kitabında tartışmasına giriş yaptığı şekilde başlanacak ve eyleme ilişkin tartışmalarda İktbal'in hangi ana akım içerisinde yer aldığı incelenecektir. Daha sonra da onun eylem kavramına ilişkin tanımı ve açıklamaları Taylor'ın ortaya koyduğu prensiplerden yola çıkılarak ele alınacaktır.

İktbal doğadaki tecrübenin üç merteye çerçevesinde incelenebileceğini söyler: Maddi merteye, hayati merteye ve zihni merteye (İktbal, 2014: 64). Maddi mertebeyi inceleme alanı olarak kendisine seçen fizik, doğada olan biteni kendi kanunları dahilinde ele alıp anlamaya çalışırken duyu tecrübesini araç olarak kullanır. Bu bakımdan, İktbal'e göre, sınırlı bir bakış açısı ortaya koyar. Tekrarlanabilir ve test edilebilir olması cihetiyle her ne kadar güvenilir ve geçerli bilgi üretse de, bilim, nedensellik ve mekanizmin ilkeleriyle hareket ettiğinden dolayı maddi, hayati ve zihni mertebenin hepsini içeren gerçeklik (*reality*) hakkında ancak sınırlı bilgi sağlayabilir (İktbal, 2014: 74). Çünkü İktbal'in deyişiyle “hayat ve zihin mertebesine çıktığımız zaman, neden kavramında aradığımızı bulamayız ve farklı

bir düşünce mertebesinin kavramlarına ihtiyaç duyarız.” (İkbal, 2014: 75). Bu farklı düşünce mertebesinin kavramları olarak “son” (end) ve “gaye” (purpose) kavramlarını tartışmasına dahil eder (İkbal, 2014: 75). Hayat ve zihin mertebesinde meydana gelen hareketi yorumlamak ancak son ve gaye kavramlarının yardımıyla mümkündür. Çünkü mekanizmin ve nedenselliğin prensiplerini esas alarak gerçekliğe dair anlam arayışında olan kimse “hayatı idrak edemez” (İkbal, 2014: 84), bu yaklaşım metoduyla ancak hayatın mekanik fiille benzerlik gösteren aşağı formlarını inceleyebilir. Diğer taraftan ise “...özgürce seçim yapan, reddeden, tefekkür eden, geçmiş ve şimdiki serbestçe dolaşan ve geleceği dinamik olarak hayal eden biçimiyle hayatı araştırarak olsa, o kimse kesinlikle kendi mekanik kavramlarının uygunsuzluğuna kani olacaktır.” (İkbal, 2014: 84).

Bir önceki bölümde, Taylor’ın, davranışın açıklanmasında iki ana akıma işaret ettiğine dikkat çekilmişti. Tekrar hatırlanacak olursa, birinci grup görüş, canlı varlık ve canlı olmayan varlıklara ait hareketin nedensellik ilkesi ile açıklanmasını esas alır, doğadaki davranışın incelenmesi esnasında varlıklar arasında herhangi bir ayırım gözetmez. İkincisi ise, canlı varlıkların davranışını gayeli olma açısından niteliksel olarak diğer varlıklarda gözlemlenen hareketten ayrıldığını savunan görüştür. Bu görüşe göre eylem ile amaç arasında ontolojik bir ayırım yapmak mümkün değildir. Bu bağlamda düşünüldüğünde, İkbal’in yukarıda ifade edilen görüşleri açıkça göstermektedir ki, Taylor’ın sınıflandırmasında İkbal ikinci yaklaşımı benimsemektedir. Yani, canlı davranışına ilişkin açıklamanın gaye kavramını göz önünde bulundurulmadan bütünüyle anlaşılamayacağını iddia etmektedir. Çünkü İkbal’in ifadesiyle, “hayat sadece bir dikkat fiilleri dizisidir ve bir dikkat fiili ise, ister şuurlu olsun isterse olmasın, bir amaca [gayeye] atıfta bulunmaksızın açıklanamaz.” (İkbal, 2014: 86). Yani hayat mertebesi içerisinde canlı davranışına dair yapılacak hiçbir açıklama gaye unsurunu dışarıda bırakamaz. Aynı zamanda İkbal eylem ile amaç arasında ontolojik bir ayırımın yapılamayacağını da iddia ederek anti-düalist bir yaklaşım sergiler. Ona göre “zihin ve beden fiilde bir olur” (İkbal, 2014: 140). Bunu da bir örnekle açıklar: “Masamdan bir kitap aldığım da, benim fiilim yekpare ve bölünmezdir. Bu fiilde bedeninin payıyla zihnin payını birbirinden ayıracak bir çizgi çekmek imkânsızdır.” (İkbal, 2014: 140). Sonuç olarak, İkbal’e göre, insan ve hayvan davranışı ancak bir amaca

yönelik açıklanabilir, Taylor'ın deyimiyle fiil ya da “eylem ancak gaye açısından açıklanabilir” (Taylor, 1964: 10) ve de eylem ile gaye arasında ontolojik bir ayırım yapılamaz. Peki, Taylor'ın sorduğu şekilde sorulacak olursa, insan ya da hayvan davranışının gayeli olduğunu söylemek ne anlama gelir? (Taylor, 1964: 5). Bir önceki bölümde Taylor'ın bir davranıştaki gayelilik unsurunu açıklarken, bir davranış ya da olay meydana geliyor ise bu davranışın kendisinden doğan sonuç sebebiyle meydana geldiği iddiasında bulunduğu ve buna gaye açısından açıklama adını verdiği ortaya konulmuştu. İktbal'in ise gaye kavramı ile ilgili yazdıkları Taylor'ın iddiasına yapılmış bir açıklama gibi görünmektedir:

“Hedef [gaye, *purpose*] unsuru, şuurdaki bir tür ileri bakışı tezahür ettirir. Hedefler [gaye] bizim şu andaki şuur hallerimizi renklendirmekle kalmaz, onun gelecekteki istikametini de haber verir. Gerçekten, onlar hayatımızın ileri doğru hamlesini inşa eder ve böylece de bir anlamda henüz meydana gelmemiş hallerin ne olacağını önceden sezip onları etkiler.” (İktbal, 2014: 86-87)

İktbal burada, detaylı bir şekilde “gaye” kavramı üzerinde durmuş ve gaye ile davranış arasındaki ilişkiyi Taylor'ın iddiasını da destekler biçimde net bir şekilde özetlemiş bulunmaktadır. Bu ifadelere göre gaye bir davranışa “istikametini verir”, onu yönlendirir. Davranışın sonucu olarak meydana gelen olayın belirleyicisidir, çünkü o “henüz meydana gelmemiş hallerin ne olacağını... etkiler.” Dolayısı ile ortaya çıkan bir davranış gayeden bağımsız olarak düşünülemez. İktbal amaçlı eylemin en temel özelliğinin ondaki “gelecek durum vizyonu” olduğunu söyler. (İktbal, 2014: 142) Yani bir eylem gayeli bir eylem ise muhakkak bir sonuca yönelik gerçekleşir ve bu eylemin mahiyeti gayeye bağlı olarak değişir. Buraya kadar tartışılanlar İktbal'in canlı davranışına yönelik olarak Taylor'ın ele aldığı şekilde bir teleolojik açıklama öne sürdüğü sonucuna götürmektedir. Diğer bir deyişle İktbal, Taylor'ın davranışın teleolojik bir açıklama türünü içeren gaye açısından açıklanması yaklaşımını benimsemektedir ve İktbal kendisi de bu türden açıklamanın teleolojik türden bir açıklama olduğunu zaten ifade eder (İktbal, 2014: 87). Bu da bir olayın meydana gelmesi için uğraşılan sonuç açısından açıklanmasını içermektedir (Taylor, 1964: 8-9). Burada belirtmek gerekir ki, İktbal'in de, tıpkı Taylor ve diğer birçok eylem teorisyenleri gibi, canlı davranışına ilişkin açıklamaları insan davranışı

merkezli olarak ele aldığı, tefekkür etme, seçim yapma gibi insana mahsus davranışlardan hareketle açıklamalarını yapmasında görülmektedir (İkbal, 2014: 83-84).

Biraz önce de dikkat çekildiği gibi, İkbal hayat mertebesi çerçevesinde ele alınan davranışları yani canlı davranışlarını “dikkat fiilleri dizisi” olarak nitelendirmekte ve bu fiillerin “ister şuurlu olsun isterse olmasın”, bir gayeye atıfta bulunmadan açıklanamayacağını iddia eder (İkbal, 2014: 86). Bu ifadesi tek başına bile onun canlı davranışının eylem olarak nitelendirilebilmesi için bir amaca yönelik olması şartını, yani gayeli bir davranış olması gerektiği sonucuna varmaya yeterlidir. Buraya kadar, biraz önce de vurgulandığı gibi, İkbal ve Taylor’ın birbirine son derece paralel fikir sahibi oldukları rahatça görülmektedir. Bu noktada ise şu soru doğmaktadır: gaye eylemin ayrılmaz bir parçasıdır fakat bir davranışın eylem olarak nitelendirilebilmesi için yalnızca gayeli olması yeterli midir? Yoksa İkbal de, Taylor gibi, davranışın eylem olarak nitelendirilmesinde gayenin yanı sıra gayenin yönelik olduğu hedef ile meydana gelen sonucun uyumunu ya da İkbal’in ifadesiyle gayenin “gelecek durum vizyonu” ile meydana gelen neticenin aynı olması şartını koşar mı? İkbal’in düşüncesinde bu sorunun cevabını Taylor’ın yaptığı şekilde doğrudan bulmak mümkün değildir. Fakat yazdıklarının detaylı bir incelemesi böyle bir soruya cevap verebilmeye ya da en azından fikir yürütmeye imkan tanır. Bu noktada da onun Türkçe’ye *Benliğin Sırları* olarak çevrilen *The Secrets of the Self* isimli eserinde karakterin devamlılığı üzerine yazdığı görüşlerinden yararlanılabilir. İkbal *The Secrets of the Self* ismini verdiği şiirinin felsefi açıklaması olarak yer alan giriş bölümünde⁴ benliği ya da karakteri bir “gerilim hali” olarak tanımlar ve karakterin devamlılığının bu gerilim halinin sürdürülmesine bağlı olduğunu söyler (İkbal, 1920: xxi). Bireyin daimi amacı bu halin herhangi bir gevşeme göstermeksizin sürdürülmesi olmalıdır. Bu aynı zamanda ölümsüzlüğün elde edilmesi ile de doğrudan ilişkilidir. Zira karakterin devamlılığını sağlayan şey ölümsüzlüğü de elde etmeyi sağlar (İkbal, 1920: xxi-xxii). Diğer taraftan bu gerilimin zayıflamasına ve dolayısıyla da karakterin kesintiye uğramasına neden olan duruma İkbal “eylem-

⁴ Bahsi geçen bölüm İkbal’in *Benliğin Sırları* şiirini Farsça’dan İngilizce’ye çevirisini yapan R. A. Nicholson tarafından kaleme alınmış olup kendisinin ricası üzerine İkbal’in eserin felsefi açıklamasına ilişkin yaptığı açıklamalarından oluşmaktadır. Nicholson’ın ifadesiyle, İkbal’in kendi kelimelerine en yakın şekilde yazılmıştır. (İkbal, 1920: xv-xvi).

sizlik” adını verir. Kişisel çaba içermeyen bütün davranışları eylemsizlik olarak tanımlar ve karakteri ya da egoyu güçlendirmek için eylemsizlikten kaçınılması gerektiğini söyler (İkbal, 1920: 26). Buna göre eylem ile eylemsizlik arasındaki farkın davranışın yalnızca bir gaye içerip içermemesinde değil, gayenin yönelik olduğu hedefe erişilmesi için gereken çabanın sarf edilip edilmemesinde de yattığı sonucuna varılabilir.

Bu noktadan sonra Taylor'ın çizdiği çerçeveden ilerlenebilir ve İkbal'in eylem kavramını düşüncesinin merkezine iten mesele yani insanın nihai kazanımı olan ölümsüzlüğün elde edilmesi davranışı incelenerek başlanabilir. İkbal'in eylemsizlik tanımından hareketle, ölümsüzlüğün elde edilmesini, kişisel çaba neticesinde bir kazanım olması bakımından eylem niteliğinde bir davranış olduğu sonucuna varılabilir. Ya da Taylor açısından bakılacak olursa, çaba ile kazanılan bir durum olması bakımından ölümsüz olma hem gaye içermesi hem de bu gaye ile uyumlu bir netice elde edilmesi bakımından bir eylemdir. Daha anlaşılır bir şekilde açıklamak gerekirse, bir eylemin zati niteliğinin gayeli olması olduğu daha önce vurgulanmıştı. Ölümsüz olma eylemi özelinde düşünülecek olursa, ortada bir gaye yani nihai olarak ölümsüzlüğün elde edilmesi ve bir de gaye ile uyumlu bir neticenin yani ölümsüz olma neticesinin varlığından söz edilebilir. Bu davranışın eylem olarak nitelendirilebilmesi için aynı zamanda kişisel çaba içermesi gerektiğine göre bu çaba karakterin devamlılığının korunması ya da benliğin geliştirilmesi olarak ifade edilebilir. Bu şekilde bir yaklaşım her ne kadar ölümsüzlüğün eylem olduğu ön kabulünden hareket etmesi bakımından döngüsel bir yaklaşım gibi görünse de İkbal'in ölümsüzlüğün ve karakterin gelişimi ile ilişkili olarak öne sürdüğü eylem kavramını açıklamada son derece elverişli bir zemin sunmaktadır. Bu durumda aynı zamanda her iki kriteri de sağlaması bakımından Taylor'ın eylem tanımına da uymaktadır ve Taylor'ın “güçlü anlamda eylem” (*action in the strong sense*) adını verdiği tanıma da tamamıyla uymaktadır.

Fakat yukarıdaki açıklama, her ne kadar ölümsüzlük ve karakterin gelişimi bağlamında eylemin açıklanmasını sağlasa da, İkbal'in genel eylem kavramına da bu şekilde bir açıklama getirdiğini iddia etmek için yeterli görünmemektedir. Diğer taraftan, İkbal'in eylem tanımına ilişkin daha genel geçer bir açıklama yapılmasına da engel değildir. Tekrar hatırlamak gerekirse, Taylor bir davranışın eylem olarak nitelendirilebilmesi için iki

kriterin yani ortada bir neticenin gerçekleşmiş olması ve bunun da gaye ile uyumlu bir netice olmasını şart koşar. Bu, eylemin gerçekleşmesi için failin gerekli adımları atması gerektiğini de içeren bir açıklamadır. Diğer taraftan, İktbal'e göre davranışın eylem niteliği taşıması için onun gayeli olması, bir netice ortaya koyması ve bunların yanı sıra da kişisel çaba içeriyor olması yeterli bir şarttır. İktbal, davranış sonucunda meydana gelen neticenin gaye ile aynı olup olmaması durumundaki fikrine referans olabilecek yalnızca "bir fiilin [eylemin] anlamı ne kadar din-dışı olursa olsun onun tabiatı onu yapan failin zihinsel tavrı tarafından tayin edilir" ifadesinde bulunur (İktbal, 2014: 191). İktbal'in bu ifadesi iki felsefi alan açısından anlam taşımaktadır. İlk olarak ahlak felsefesi açısından bir anlam ifade etmektedir: bir davranış neticesinde ortaya çıkan son değil, failin davranışı gerçekleştirirken sahip olduğu gayesi ancak bir eylemin anlamını, değerini ve mahiyetini belirler. İkinci olarak da eylem felsefesi açısından bir anlam ifade etmektedir: bir eylemi gerçekleştiren gaye ile ortaya çıkan sonuç arasında uyum olmadığı durumlar da vardır; aksi taktirde din dışı görünen bir eylemin mahiyetine dair bir tartışma söz konusu olmazdı çünkü bu anlayış gayenin de din dışı olmasını zorunlu kılardı. Dolayısıyla eylemin gerçekleşmesi gaye ile sonucun uyumuna bağlı değildir. Ölümsüzlük konusunda İktbal tamamen Taylor'ın katı eylem teorisini benimserken, genel anlamda eylem kavramına ilişkin teorisi Taylor'dan bir noktada ayrılmaktadır. Taylor'a göre eylem ile eylemsizlik arasındaki fark, neticeye ilişkin uygun gayenin mevcudiyetinin yanı sıra, bu gayenin bu davranışın ortaya çıkmasında rol oynayıp oynamamasında da yatar (Taylor, 1964: 33). Yani ortada bir netice olmasının yanı sıra, bu neticenin failin gayesinin sonucu olan bir netice olması da eylem ile eylemsizlik arasındaki temel farktır. İktbal'e göre ise eylem ile eylemsizlik arasındaki temel fark failin gayeli bir davranış sergilemesinin ve bir netice meydana gelmesinin yanı sıra kişisel çaba içerip içermemesinde yatar. Bu da iki düşünürün eylem teorilerindeki temel ayrılığı özetlemektedir.

Sonuç

Giriş bölümünde de ifade edildiği gibi bu makale üç amaç taşımaktadır. Birincisi, modern felsefenin tartışma alanlarından biri olan eylemin tanımı ve açıklanmasına yönelik İslam dünyasından bir bakış açısının ele alınması ve bu alanda göze çarpan bir boşluğun doldurulmasına katkı sağ-

lamaktı. İkincisi, İkbâl'in düşüncesinde merkezi bir öneme sahip "eylem" kavramını bir anlamda formüle etmek ve İkbâlcı bir teori geliştirmekti. Üçüncüsü ise, birbirine oldukça paralel görüşler ortaya koymuş farklı felsefi ve kültürel geleneklere mensup olan iki düşünürün aynı meseleye bakış açılarını karşılaştırmaktı. Burada Taylor'ın görüşleri İkbâl'in eylem felsefesini ortaya koymada bir manada bir referans noktası olarak yer aldı ve bu iki düşünür arasındaki hem farklılıklar hem de benzerlikler İkbâl'in eylem teorisini analiz etmede belirleyici bir rol oynadı. Bu makaleye yönelik olarak neden İkbâl'den hareketle Taylor'ın eylem felsefesini analiz etmek şeklinde bir metodun benimsenmediği sorusu gündeme gelebilir. Zira İkbâl'in, hem yaşadığı dönem itibarıyla Taylor'dan önce olması hem de Taylor'ın kendisine olan ilgisini açıkça ifade etmiş olması itibarıyla Taylor'ın teorisini geliştirirken İkbâl'den ilham almış olması muhtemeldir. Fakat makalenin başında da belirtildiği gibi çağdaş eylem felsefesi şu anki haliyle tek yönlü bir bakış açısı sergilemektedir ve bu çalışma İkbâl'in İslam dünyasından bir bakış olarak katkı sağlayabileceği argümanı üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla, bu alanda batı düşüncesi açısından önemli bir isim olan Taylor'dan yola çıkmak makalenin amacını gerçekleştirebilmesi açısından daha elverişli bir metot olarak yer almıştır.

Görüldüğü üzere, Taylor eylemi tanımlarken gayeli olması ve meydana gelen neticenin bu gaye ile uyumlu olması gerektiği üzerinde dururken İkbâl'in bu konuda Taylor kadar net olduğu tek alanın ölümsüzlüğün elde edilmesi ve sürekli gelişen ego olma ile eylemi ilişkilendirdiği kısmı olduğu görüldü. Bunun dışında kalan genel anlamda eylem anlayışına göre ortaya çıkan sonun gayenin varmayı ümit ettiği son ile tamamen aynı olması gerektiğine sonucuna varılabilmesi için İkbâl yeterince fikir ortaya koymamıştır. Diğer taraftan ise onun eylem ile ortaya çıkan sonucun her zaman aynı olmayabileceği görüşünde olduğu görülmektedir. Bu durumda İkbâl'in eylem konusunda Taylor kadar katı bir anlayış geliştirmedeği fakat eylemler arasında derece farkı olduğunu düşündüğü yorumu ileri sürülebilir. Bunun yanı sıra İkbâl, eylem üzerine tartışmasında gayenin niteliği odaklı bir yaklaşım sergiler. Yani meydana gelen bir davranışta gaye ile sonucun uyumu değil, gayenin ne olduğu İkbâl için daha büyük önem taşımaktadır. Peki, İkbâl'in bu anlamda çağdaş eylem felsefesine katkısı nedir? Bu sorunun cevabı aynı zamanda "İkbâl'in eylem felsefesi-

nin karakteristik özelliği nedir?” sorusuna verilecek cevapta yatmaktadır. İktbal’in tartışmasını modern bağlamda ele alıp canlı davranışının fizik biliminin ilkeleriyle açıklanamayacağını, canlı davranışının ayırt edici niteliğinin bir hedefe yönelik gaye içeriyor olduğunu iddia ettiği görülmüştü. Bu bakımdan, eylem teorisyenlerinin neredeyse hepsinin Taylor’ın özetlediği iki kategoriden birine dahil olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda İktbal’in klasik eylem teorisyenlerinden farklı bir yaklaşım ortaya koyduğu iddia edilemez. Onun eylem teorisini ya da felsefesini diğerlerinden ayıran nokta, eylem kavramını karakter gelişimi ve ölümsüzlük bağlamında ortaya koymuş olmasından, eylemin tanımını bu bağlamdan hareketle anlamaya okuyucusunu mecbur bırakmasından ve eylem tanımının en katı ve belirgin şeklini karakter gelişimi ve ölümsüzlük tartışmasına uygulamasından kaynaklanmaktadır.

Kaynaklar

- Hassan, R. (2015). Introduction. Muhammad Iqbal. *Essays on the Reconstruction of Muslim Thought*. (Eds. H. C. Hillier & M. B. Koshul). Edinburgh: Edinburgh University Press, 1-11.
- Iqbal, M. (1920). *The Secrets of the Self*. (Trans. R. A. Nicholson). London: MacMillan & Co.
- İktbal, M. (2014). *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*. (Çev. R. Acar). İstanbul: Timaş Yayınevi.
- Sher, G. (1975). Charles Taylor on Purpose and Causation. *Theory and Decision*, 6, 27-38.
- Taylor, C. (1964). *The Explanation of Behaviour*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Taylor, C. (2010). Hegel and the Philosophy of Action. *Hegel on Action*. (Eds. A. Laitinen & C. Sandis). Hampshire: Macmillan & Co.
- Taylor, C. (2011). Preface. S. B. Diagne. *Islam and Open Society: Fidelity and Movement in the Philosophy of Muhammad Iqbal*. Dakar, SEN: Counsel for the Development of Social Science Research in Africa, xi-xii.
- Wilson, G. & Shpall, S. (2016). Action. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Ed. E. N. Zalta). <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/action>.
- Wittgenstein, L. (2014). *Felsefi Soruşturmalar*. (Çev. H. Barışcan) İstanbul: Metis Yayınları.

Öz: Bu makale Muhammed İkbâl'in eylem kavramına ilişkin görüşlerini Charles Taylor'ın eylem felsefesi bağlamında ve ışığında felsefi olarak incelenmesini sunmakta ve İkbâl'in kendi eylem teorisini inşa etmeyi amaçlamaktadır. İkbâl eylem kavramını felsefesinin merkezi meselelerinden biri olarak ortaya koymasına rağmen bu kavram İkbâl araştırmacıları tarafından yeterince ilgi görmemiştir. Eylem kavramı aynı zamanda yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern felsefenin de ilgi gören meselelerinden biri haline gelmiştir. Fakat bu modern felsefi alan mevcut haliyle batılı olmayan filozofların muhtemel katkılarını görmezden gelip batı düşüncesi merkezli bir yaklaşım sergilemektedir. Bu çalışma ile literatüre üç şekilde katkıda bulunulması hedeflenmektedir. Birincisi, Müslüman bir filozofun eylem kavramına ilişkin görüşlerini ortaya koymak suretiyle çağdaş eylem felsefesinin tartışmalarına İslami bir bakış açısıyla katkıda bulunmak; ikincisi, İkbâl'in hak ettiği ilgiyi görmemiş bir kavramı felsefi bağlamda incelemek suretiyle İkbâl çalışmalarına katkıda bulunmak ve üçüncü olarak da, daha önce müstakil bir çalışmada bir arada ele alınmamış bu iki filozofun görüşlerini karşılaştırmak ve aralarında bir diyalog geliştirmek suretiyle karşılaştırmalı felsefe literatürüne katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Eylem felsefesi, çağdaş İslam düşüncesi, Muhammed İkbâl, Charles Taylor, eylem.

